— До дошки піде...— Тихін Іванович обводить поглядом клас, який у цю хвилю завмирає, і свій вибір зупиняє на тому, кого, на загальну думку, й викликати не слід, бо все й так зрозуміло.— До дошки піде Карамаш Левко.

У нашому класі він переросток. Дебелий, з клешнюватими кулаками, які, лежачи на зошиті, закривають по півсторінки, і з великими вухами, якими він уміє ворушити, а тому смішить нас завжди тоді, коли вчителі вимагають уваги, сумління й серйозності. Дужчого від Карамаша немає навіть у старших класах, і ми цим пишаємось. Якщо доводиться на перерві з кимось воювати — перевага майже завжди схиляється на наш бік. Майже завжди, та не завжди, бо в Карамаша дивна вдача: до нього щохвилини можуть прибігати посланці, казати, що наших б'ють, а Карамаш і не ворухнеться — сидить сидьма, про щось думає; і на виду блукає такий відсутній, такий далекий вираз, що не добудишся і не докличешся.

Карамаш виходить до дошки повільно. Його ноги самі чіпляються за столи й лави, які правлять нам за парти.

— Запиши приклад,— каже Тихін Іванович і починає диктувати.

— А дошку хто витре? — запитує Карамаш і показує очима на крейдяні патьоки, недогризки слів і цифр.

Спочатку він іде полоскати ганчірку, а вже потім неквапно витирає дошку. Вимивши її до блиску, пробує писати, але крейда ковзає, не лишаючи на мокрому слідів. Карамаш досуха викручує ганчірку і ще раз витирає. Тепер уже крейда пише грубими, напрочуд білими лініями, тільки Карамаш не вміє правильно записати приклад. На допомогу йому вчитель викликає котрогось із відмінників. Левко похнюплено стежить, як товариш записує, як розв'язує — і, з усього видно, йому також кортить все те знати й розуміти, бо його напружене чоло й пильно

звужені очі виказують роботу думки. В таку мить він переживає тільки за одне — Щоб його товариш не помилився, щоб він успішно розв'язав приклад. І коли той, нарешті, закінчує, то Карамаш полегшено зітхає, нібито щойно сам справився із завданням.

— Знову ти, Карамаш, не підготувався до уроку? — запитує вчитель, і в голосі його — і докір, і співчуття.

— Та я готувався... З хлопцями,— бубонить Левко, весь знічуючись, вужчаючи в плечах і меншаючи ростом.

З класу кричать, що він таки й справді готувався.

— Мабуть, мало,— каже Тихін Іванович. Він з якимось приязним смутком дивиться на свого учня і, не сказавши більше й слова, садовить його на місце.

Карамаш, усміхаючись винувато,— проте не настільки, щоб показати себе у всьому переможеним,— сідає на місце. Мабуть, йому таки болісно й гірко, що малеча все тямить, все знає, а він і не тямить і не знає, бо не мав часу вивчити. До кінця уроку зосереджується в собі, ні на кого не дивиться, нікому не відповідає. Видає дуже дорослим — і в такі хвилини не знаєш, як до нього й звертатись.

Левко не від того, щоб і погратися з меншими. Коли на вигоні ватага ділиться на два крила, готуючись до гри в "розбитого царя", то його тягнуть до себе і ті, і ті, бо тим, чий бік він прийме, в перемозі сумніватись не треба. А коли Левко, важко тупочучи черевиками, розганяється, щоб перервати лінію ворожого війська, то в самого царя-супротивника тремтять жижки з переляку, не тільки в його підлеглих.

Школу він відвідує з пропусками та й грається з своїми однокласниками не часто. Бо доводиться то в колгосп на роботу ходити, то дома поратись: у Карамаша, крім матері, нікого нема, і мати його

хворіє, працювати нездужає. Навесні, коли треба копати городи, і дехто навіть при місяці копає, то за Левка цієї роботи ніхто не зробить. З матері помочі ніякої — вона якби в печі випалила та обід зготувала. Він навіть плиту сам виклав, не кажучи про те, що й погреба сам спорудив такого, як дзот. Хотів і криницю зразу ж копати, щоб до сусідів по воду не ходити, бо мати не завжди й з печі може злізти, але ніяк за тумби не міг ні з ким договоритись, щоб помогли вилляти, чи напитати десь.

Влітку для багатьох починаються канікули — той у місто до родичів їде, той із чужих садків не вилазить, той на річці пропадає. А Левко на жнивах. Скажуть йому до молотарки — йде до молотарки, не відмовляється. Скажуть йому до волів, щоб зерно безтарною возити,— йде до волів. Треба воду в бочці доставляти жниварям — він і тут вдатний. Протягом літа чорніє, бучавіє якоюсь лагідною, доброю силою, наливається поважністю, палить цигарки. Коли зустрічається з кимось із своїх однокласників, то трохи ніяковіє, намагається вдати із себе майже їхнього однолітка, але йому те не щастить, а тому пригнічує.

Матір свою любить. Все зароблене на трудодні привозить додому: і хліб, і гроші. Не раз заскакував у колгоспний став, щоб наловити для неї карасів та линів — од цієї їжі нібито легшало їй у грудях і на душі. А то ходив у ліс — не тільки в гурті, але й сам,— щоб нарвати для неї черешень, чи назбирати грибів. Дуже довго складав копійку до копійки, находив продати то полуниць, то якийсь десяток яєць — і, нарешті, купив їй хустину, з китицями, з квітками на одному березі. Про той гостинець мати розповідала всім — і наче аж подужчала.

— Ти моя запомога, моє здоров'я,— казала йому.

— Аби ви оклигали, все матимем,— говорив він поважно, сповнюючись впевненістю та усвідомлюючи свою вагу.

Одного разу ми найшли гранату. Зібралися біля млина, почали заглядати в неї, розмірковуючи, як би цією гранатою наглушити риби.

Вирішили, що наловити можна й вудкою, й руками, а краще було б розібрати й глянути, що там усередині. В останню мить навинувся до гурту Левко, вихопив гранату й кинув у воду. Вона таки вибухнула, піднявши над поверхнею білий кущ води, і наглушила риби. На хвильках плавали голічерева окунці й пліточки, навіть чималий коропчак.

У Левка тоді тремтіли руки, а нам хоч би що.

Літо ще не погасло, коли знову всі зібралися до школи. В деяких класах замість "козлів" стояли вже новенькі парти, і школярі, яким випадало все ще сидіти за розкарякуватими столами на лавах, збігалися з усюди, щоб посидіти за справжньою партою. П'ятий клас не долічився двох учнів — розказували, що вони ходили в кар'єр збирати патрони й підірвалися на міні. Це були хлопці з Писарівки, сусіднього села, проте всі дуже шкодували, аж говорити поміж собою не могли.

— А де Карамаш?— запитав Тихін Іванович.— Невже навчальний рік для нього не розпочався?

— Він оженився,— промовив хтось од груби.

Всі озирнулися назад, а дехто засміявся, вважаючи це за жарт.

— Кого ж він узяв? — поцікавився учитель, підтримуючи загальний сміх.— Чи не двійку?

Хлоп'як із задньої парти серйозно відповів:

— З Мелашкою Кияченко розписався на минулому тижні.

Хлопці все ще сміялися, а дівчатка почали між собою перешіптуватися. Кожне добре знало моторну, вертляву Мелашку, чоловіка якої вбило на війні. Пам'ятав дехто і її чоловіка — могутнього дядька, у якого був єдиний на всеньке село велосипед. Ніхто не міг

уявити на його місці нашого Карамаша, ніхто взагалі ще толком не відав, як це — бути чоловіком... Протягом уроку Тихін Іванович з якоюсь підозріливою увагою приглядався до своїх учнів, а після дзвінка сказав:

— Передайте отому Левку Карамашу, щоб завтра до школи прийшов.

На другий день Левко був у класі. Всі сподівалися грози на його голову, а він почував себе так, ніби нічого не сталося. Тихін Іванович розмовляв із ним тихо, навіть ввічливо.

— То ти вже не вчитимешся? — запитав він.

— Хіба я знаю? — відповів Левко.

— А чому ти не знаєш?

— Вчитись хочеться, та немає коли. Треба якось жити.

Вчитель затнувся, а перегодя знову:

— Хто ж тебе напоумив?..

— Женитись? А мати.

— Заставила, чи що?

— Ні, чому ж заставила,— вона порадила. Сказала, що Мелашка гарна жінка, до роботи справна і так сердечна. Що і їй, матері, легше з невісткою житиметься.

Тихін Іванович таки не стримався й вигукнув:

— Але ж дитина ти зовсім! Чи тямиш, що тобі вчитися треба?

Левко здивувався:

— Яка я дитина? Такі, як я, роблять давно, а я що... Колись учитимуся ще — набуду ремесла.

— Це твоя мати так?..

— І мати, і я сам.

Він посидів у класі до дзвінка, а на перерву пішов геть. Ішов він без книжок, без зошитів, застромивши руки в кишені й щось насвистував. Було дивно, що зовсім недавно ми вважали його за товариша, майже за рівню. І те здивування робило нас дорослішими, ніж ми були.

Взимку, по перших добрих снігах, він разом з іншими погоничами привіз до школи дрова. Мабуть, добивалися аж з-під Майдану, що в Чорному лісі, бо весь обріс інеєм, а на бровах та над губами понамерзали бурульки. Школярі позбігалися скидати дрова. Коли інші погоничі роз'їхались, ми запросили Левка в клас, щоб відігрівся. Спершу віднікувався — мовляв, коні охолонуть, і додому поспішати слід, але для коней познаходили якісь попони, накрили — і він таки погодився.

Якось незграбно зайшов у коридор, оглушений вереском і вражений безугавною біготнею. Вибачливо усміхаючись, спробував сісти за парту — і ледве проліз. Дівчатка, дивлячись на Левка, почали про щось перешіптуватись. Усі хлопці намагались бути з ним запанібрата, розказували про всякі пригоди, які сталися в класі, про смішні випадки, і самі ж сміялись, бо Карамаш тільки розглядався по боках. Калатнув дзвінок, і він, відчуваючи полегкість, звівся йти. Його не випускали, впрохували посидіти,— і в цю хвилю зайшов Тихін Іванович.

Він сказав сідати, провів перекличку і, вражений небувалою тишею, уважно глянув на учнів. Коли вони по виразу обличчя зрозуміли, що він помітив Левка, то всі заворушились, заговорили. Карамаш почував себе

так ніяково, що зігнувся до самої парти, ввібрав голову в плечі й намагався бути зовсім непомітний.

— Дозвольте мені піти,— нарешті попросив він.

— Нехай сидить, нехай сидить,— відгукнувся клас.

— У мене ж коні...

— Не випускайте його!

Тихін Іванович підняв руку, домагаючись тиші, і мовив:

— Посидь на цьому уроці, послухай разом з усіма, повчись... У кого є чистий зошит і вільна ручка — дайте Карамашу.

Здавалося, для Левка більше не існувало нічого, крім цього уроку. Він ловив кожне вчителеве слово, прислухався до учнівських відповідей — і, мабуть, розумів, хто відповідає правильно, а хто помиляється. Він навіть записував приклади з арифметики, намагаючись їх розв'язати,— і невдоволено супив чоло, бо багато запустив, і вони йому не давались.

На перерві знову всі обступили Карамаша, і Тихін Іванович розпитував про життя. Той відповідав одним словом.

— Добре... Добре...

— От вечірні класи скоро відкриються в нас, чи ходитимеш? — поспитав учитель.

— А чого ж...

Гуртом провели його до коней. Уже виїхавши на дорогу, Левко озирнувся, всміхнувся якось вибачливо й провинно, що в кожного защеміло на серці. І тоді, коли він сидів разом з нами на уроці, й тепер, коли усміхався,— був він зовсім не старшим, був він нашим ровесником, у якого війна вкрала дитинство і школу. І Тихін Іванович думав, що то Левко так вибачливо всміхався, мабуть, своєму дитинству й школі, знаючи, що коли в школу він ще повернеться, то в дитинство — ніколи.